

Kiss Lajos András FÉLJÜNK-E A BARBÁROKTÓL?

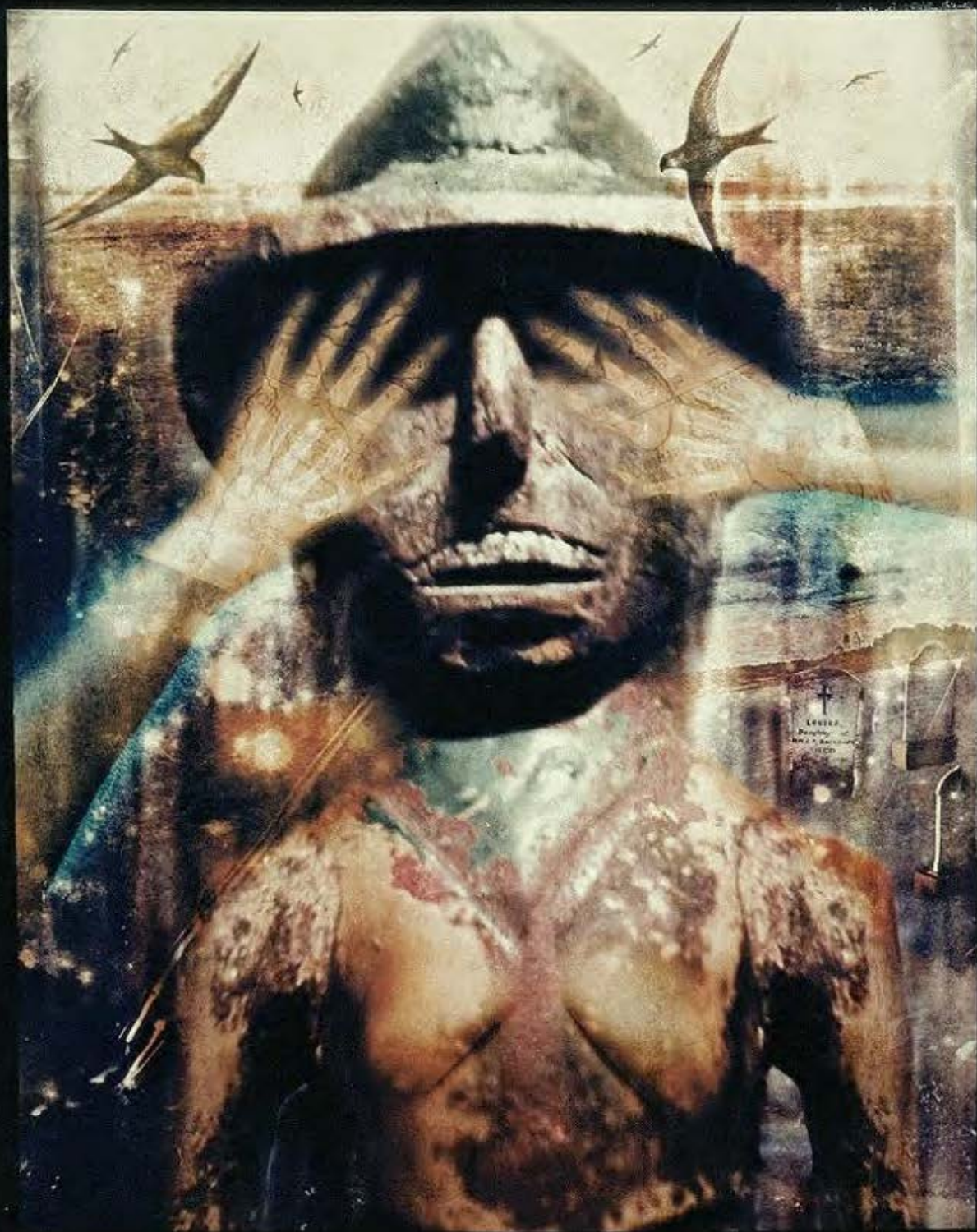
A humanizmus nem vallás, és semmiféle hitbéli aktus nem következik belőle. Nem tekinthető tudományos elméletnek sem. A humanizmus csak bizonyos elvek együttese, amely lehetővé teszi, hogy jobban megértsük az emberi dolgokat és helyesebben ítéljük róluk.^[1]

A bolgár származású Tzvetan Todorov korunk kevés társadalomtudósának egyike, aki igazán megtapasztalhatta, mit jelent a „multikulturalizmus valósága”, hiszen huszonéves fiatalemberként kellett nyelvet és kultúrát cserélnie. Amikor Todorov a múlt század hatvanas éveinek elején Bulgáriából Franciaországba emigrált, rögvest szembesült a ténnyel, mekkora erőfeszítésre van szüksége egy kis balkáni nép szülőttjének, hogy egy nagy irodalmi és filozófiai tradícióval rendelkező „kultúrnemzet” befolyásos gondolkodója legyen. Mindenestre Todorovnak alig két évtized alatt sikerült ezt elérnie. Talán a különös életpálya miatt is vagyok elfogult, hiszen ha megkérdeznék tőlem, melyik huszadik századi filozófus gondolkodása áll legközelebb az enyémmhez, habozás nélkül Todorovra esne a választásom. Remélem, sikerül itt valamit érzékeltetnem a felvilágosodás talán legfontosabb örökségét, a racionális érvelést, a határozott – de sohasem sértő – kritikai szellemet és a minden irányban érvényes tolerancia értékét egyesítő filozófus gondolkodói nagyságából.

európai gyarmatosítás

Az ezerkilencszáznyolcvanas évek elején Todorov a szemiotika és az irodalomelmélet szakértőjeként lett világszerte ismert tudós, aki – szláv műveltségének köszönhetően – Mihail Bahtyin és az orosz formalisták szemiotikai/kultúrelméleti felismeréseivel gazdagította a francia (elsősorban Roland Barthes fémjelezte) irodalom- és nyelvelméletet. De a bolgár/francia gondolkodó már a hetvenes évek végétől egyre intenzívebben érdeklődött a politikai filozófia, az etika és multikulturalizmus kérdései iránt is; egymás után jelentette meg ilyen tematikájú könyveit.^[2] A hetvenes években Todorov Mexikóban járt, s az ott szerzett tapasztalatok ösztönözték, hogy szembenézzon az európai gyarmatosítás máig ható globális hatásaival. A tematikai fordulat eredményeként született az *Amerika meghódítása* című nagyszerű munkája, amelynek fordításával máig adós a magyar könyvkiadás.^[3]

A kelet-közép-európai rendszerváltozást követő években Todorov figyelmét részben a francia történelem és eszmetörténet addig meglehetősen „diszkréten kezel” aspektusai keltették fel (például a koloniális hatalmi pozícióból fakadó gőg és felsőbbrendűségi tudat, a kollaboráció a náci megszállókkal). Energiája legnagyobb részét mégis annak szentelte, hogy feltárja az Egyesült Államok által befolyásolt „egypólusú” világrendben létrejött újfajta „barbárság” valódi okait (például a globális migráció, az iszlám vagy éppen a keresztény fundamentalizmusra hivatkozó terrorizmus, az újpopulizmus változatos formái, illetve az évről évre egyre szemérmertlenebbül megnyilatkozó újkonzervatív „kulturális rasszizmus”).^[4]

Félelem a barbároktól címmel 2008-ban megjelent könyve bevezetőjében Todorov a szinte járványszerűen terjedő sokpólusú és kölcsönös *félelmet*, illetve a haraggal (és irigységgel) kevert *rosszkedvet* tartja a harmadik évezred küszöbére érkezett emberiség legjellemzőbb betegségtüneteinek. Amíg a huszadik század második felének Kelet–Nyugat oppozícióját, illetve az akkori szellemi/ideológiai szembenállás lényegét könnyű volt bárkinek megértenie, a „nagy gyűlölködést” felváltó, úgynevezett „kis gyűlölködések” egyre szaporodó hálózatában szinte lehetetlen kiismerni magunkat. A generális rosszkedv hátterében a globális problémák sokasága húzódik meg. Néhány példa: a glóbusz népessége folyamatosan és megállíthatatlanul nő, a megművelhető földterület és a fogyasztható ivóvíz mennyisége viszont folyamatosan csökken. Kétségtelen, a tömegkommunikációs és információs eszközök újabb nemzedékei (műholdas tévé, mobil telefon, hordozható számítógép) évről évre olcsóbbak, ezeket még a harmadik világ szegény népessége is könnyen beszerezheti. De a fő tendencia mégiscsak az, hogy a gazdagok és szegények közötti távolság egyre nagyobb, mindinkább kiütözkönek az életmódbeli különbségek, ami jócskán közrejátszik a vesztesek haragjának fokozódásában. „Az országok és személyek között megvalósuló, egyre intenzívebb és gyakoribb kommunikációnak egyaránt lehetnek pozitív és negatív következményei. Mégis, bizonyos technikai újítások szinte kizárólag a szorongás forrásai lettek. Egyre könnyebb hozzáférni a gyilkos eszközökhöz, elsősorban a robbanóanyagokhoz. Ezeket különösebb nehézség nélkül bárki beszerezheti. A pusztítás miniatürizált eszközei akár zsebben is elférnek, és olyan tökéletesítettek, hogy százakat, sőt ezreket meg lehet velük ölni néhány pillanat alatt. A bombakészítés receptjei az interneten cirkulálnak, és az üzletekben megvásárolható alapanyagokból házilagosan kivitelezhetők.”^[5] A pusztító fegyverek „demokratizálódása” új helyzetet teremtett: immár nem szükséges gonosz nagyhatalmak létét feltételezni, hogy a félelem mindenütt érzékelhető legyen.

mobiltelefonnal vezérelt bombák

Új fejlemény, hogy az általános szorongás valódi forrása azonosíthatatlan és megnevezhetetlen. Gilles Deleuze vagy Michel Foucault szóhasználatával: a gonosz folyton változtatja helyét, szakadatlanul *de- és reterritoralizálódik*. Persze a technológia rohamos fejlődésének másfajta negatív következményei is vannak. Ezek első pillanatra korántsem tűnnek annyira sokkolónak, mint a terroristák mobiltelefonnal vezérelt bombái, de távlataiban talán ezek a veszedelmesebbek. Nehezen vitatható, hogy a technológiai innováció jótéteményei, mint a kényelmes élet, az egészséges, változatos ételek fogyasztása, az egészségügyi és szépészeti ellátások kifinomult formáinak napi élvezete (és mindehhez társulva a korlátlan szórakozási, utazási, sportolási stb. lehetőségek) a nyugati világban lejátszódott demokratizálódási folyamatok során tömegek számára hozzáférhetőek. Valójában ez csak az érem egyik oldala. A szomorú valóság viszont, hogy a gondtalan, biztonságos és kényelmes élet napi tapasztalata, s az imént említett „minőségi” javakhoz jutás egyre egyenlőtlenebbül oszlik meg a földlakók között. Ha a glóbusz egészét tekintjük „referenciának”, nyilvánvaló, hogy továbbra is együtt, illetve egymás mellett él az archaikus és az ultramodern, a luxus és a nyomor. A legkülönbözőbb fajtájú egyenlőtlenségek kóros burjánzása éppen a hajdani szocialista országokban a leginkább szembeötlő. Manapság legalább akkora társadalmi szakadék tátong egy orosz vagy kínai paraszt, illetve egy moszkvai vagy pekingi középosztálybeli polgár között, mint amekkora egy Sao-Paulo kertvárosában élő brazil értelmiségi és a bádogyárosi nyomorgó között. Ami a társadalmi szakadék elmélyítését illeti, ezen a területen a kapitalista útra visszatért hajdani szocialista államok villámgyorsan felzárkóztak a korábbi listavezetőkhez. A luxus és a mélyszegénység bizarr együttélésének expanziója azonban veszélyes gyúelegyet alkot: a robbanás bárhol és bármikor bekövetkezhet.

A világméretű bizonytalanságot tovább növeli, hogy ezek az aszimmetriák nemcsak országokon belül, hanem bizonyos ország-csoportok mintázatában is megjelennek. Először is vannak *nagyétvágyú* országok, mondja Todorov, mint Japán, Dél-Korea, a délkelet-ázsiai „kistigrisek” (például Tajvan). A legutóbbi időkben hozzájuk csatlakozott Kína, India, Brazília, holnap pedig minden valószínűség szerint közéjük fog tartozni Mexikó és Dél-Afrika is. A második csoportba a *haragvó* országok tartoznak, amelyek neheztelnek a náluk jobban élőkre. Többségük (például Pakisztán, Marokkó) egykor az európai nagyhatalmak gyarmata volt, ennek döntő szerepe van abban, hogy a hajdani megalázottság történelmi emlékezetét is mozgósítani tudják. A harmadik kategóriába tartozó országok legfontosabb ismertetőjegye az általános *félelem*. Ide sorolható Nyugat-Európa államainak többsége, illetve az Amerikai Egyesült Államok, Kanada és Ausztrália. Az utóbbi néhány évszázadban ezek uralták a világ nagy részét, és most félnek a másik két ország-csoporttól – bár eltérő okokból. A feltörekvő világ „kis tigrisei” elsősorban a megingathatatlanak tűnt vezető gazdasági pozíciójukat veszélyeztetik, a „haragvó országok” meg leginkább a migrációs nyomással és a fokozódó terrorista fenyegetéssel járulnak hozzá a nyugati világ „félelemkultúrájához”. Az sem elhanyagolható körülmény, hogy éppen a haragvó országok birtokolják a föld olaj- és nyersanyagkészletének nagyobbik részét. Todorov megemlíti egy negyedik ország-csoportot is: a *bizonytalanokét*. Ezek az országok elszórva találhatók különböző kontinensen, s még nem lehet tudni, hogy a jövőben hová csapódnak. Todorov persze nem közgazdász, nem a globális problémák gazdasági okait elemzi, hanem a civilizációs sokk szociálpszichológiai és erkölcsi hátterének feltárásával foglalkozik.

a gyógyszer nagyobb bajt okoz

Kiinduló tétele, hogy „a barbároktól félve mi is barbárok leszünk. Mert a rossz, amit félelmünkkel magunk teremtünk, nagyobb, mint amitől rettegtünk. A történelem is tanúsítja, hogy a gyógyszer gyakran nagyobb bajt okoz, mint maga a betegség.”^[6]

De talán mindez mégsem reménytelen, legalábbis ha okosan és bizonyos empátiával felszerelve próbáljuk megérteni a glóbuszon lejátszódó folyamatokat. Mert csak a világfolyamatok helyes megértése adhat alapot a jó változtatásokra. Todorov első lépésként a látszólag már jól ismert alapfogalmak újradefiniálását ajánlja. Ezt a feladatot elsősorban a *barbár*, a *civilizáció* és a *kultúra* fogalmai esetében kell elvégezni.

A barbár szó etimológiájáról és történetéről rendkívül gazdag szakirodalom áll rendelkezésünkre, s az egyik legismertebb interpretáció szerencsére magyarul is olvasható.^[7] Az antik görög filozófiával, irodalommal és történetírással kell kezdeni. Platón és Arisztotelész munkáiban a *barbár* szó még nem a *civilizált ember*, hanem a *hellén* ellenfogalmaként jelenik meg. A barbároknak nincs nyelvük, vagy ha van is, érthetetlen. Ezenkívül erkölcstelenek, hazugok, hitszegők és gyávák. Nem idegen tőlük az anya- és apagyilkosság, és természetüktől fogva szolgálalkúek. A klasszikus görög filozófia képviselői gyakran klímaelméleti érveket is felsorakoztatnak: az ázsiai barbárok (például a perzsák) szinte szomjúhosszúak a zsarnokságot, mivel az ottani éghajlat elpuhította természetüket.^[8] A csatában csak addig harcolnak, amíg hátulról nógatják őket, elől pedig látják a királyukat küzdeni. Ha a király elesik, a szolgálalkú tömeg rögtön szétszalad.

Velük ellentétben, az északi barbárok (például az ősgermánok) rendkívül bátrak, de a rideg éghajlat túlzott individualizmust alakított ki bennük, s ebből fakadóan képtelenek a kooperációra. A csatában mindenki egyéni vitézségre vágyik, a maga öntörvényű ambícióit követve harcol, ezért hadseregként az északi barbárok szükségszerűen bukásra ítélték a jól szervezett hellénekekkel szemben, akik a demokrácia kereti között megtanulták, hogy a szabad embernek tudnia kell – a helyzettől függően – parancsolni és engedelmeskedni is. Idővel a hellén/barbár oppozíció mégis gyengült, illetve viszonylagossá vált, s Strabon már arról ír, hogy a barbár és a civilizált ember fogalma igencsak képlékeny: a perzsák szempontjából éppen a görögök a barbárok, mert ők meg a perzsa nyelvet és szokásokat nem ismerik. A valóban radikális lépést a kereszténység tette meg, amikor Szent Pál kijelenti „Olyan sokféle nyelv van ezen a világon, és egy sem ismeretlen. Ha tehát nem ismerem a szónak a jelentését, idegen leszek annak, aki beszél, és a beszélő is idegen lesz számomra.”^[9] Innentől a keresztény világban mindegy volt, ki milyen nyelven beszél, illetve milyen lokális szokásokat követ. Az is igaz, hogy a nem keresztény világ népei továbbra is félelemmel töltötték el a keresztényeket. A kései antikvitásban például a hunok, germánok, a középkorban a muzulmánok, a tizenötödik századtól pedig az újonnan felfedezett kontinensek bennszülöttjei töltötték be a barbár „funkcióját”. Itt viszont érdemes megkülönböztetni az *abszolút* és a *relatív* barbár fogalmát. A relatív barbár inkább csak az ismeretlen, a más szokással és életmóddal rendelkező *másik*, akit ha alaposabban megismerünk, semmivel sem rosszabb, mint mi vagyunk. A reneszánsz és a felvilágosodás filozófusai fontosnak tartották ezt a megkülönböztetést. Egy példa Montaigne-től, ami azért is érdekes, mert éppen rólunk, magyarokról van szó: „Szégyenkezve látom, ha embereink ostoba kedélytől megrészegülve tiltakoznak az övéktől eltérő formák ellen; a falujuk határát elhagyva olyanok, mint a partra vetett hal. Bárhová mennek, ragaszkodnak a saját életmódjukhoz, és irtóznak az idegenekétől. Ha egy honfitársukkal találkoznak Magyarországon, megünneplik az eseményt: máris sülve-főve együtt vannak, és kárhoztatják az ott tapasztalt barbár erkölcsöket. Hogyne volnának barbárok, ha nem franciák?”^[10]

úton a civilizált lét felé

Kant világosan látta, hogy az emberi nem egységét a minden egyes emberben rejlő közös érzék (*sensus communis*) biztosítja, amelyből három fontos szabály vezethető le. Képesnek kell lennünk „1. önállóan gondolkodni; 2. mindenki más helyében gondolkodni; 3. úgy gondolkodni, hogy összhangban legyünk önmagunkkal.”^[11] Vagyis az ember attól igazán ember, hogy képes az egocentrizmus és az etnocentrizmus béklyójától megszabadulni, és behelyezkedni egy másik ember vagy egy másik közösség perspektívájába. Ez nem megy máról holnapra. Minden embernek és minden közösségnek meg kell küzdenie azért, hogy civilizált emberként és civilizált közösségként lehessen azonosítani. Igazából nem is lehetünk soha teljesen civilizáltak, legfeljebb *úton vagyunk a civilizált lét felé*. Todorov szavaival: „a civilizáció olyan horizont, amelyhez folyamatosan közeledünk, miközben a barbárság milyenségétől igyekszünk minél távolabb kerülni. Sem a civilizációt, sem a barbárságot nem azonosíthatjuk teljesen az 'alkotórészeiknek' tekintett természetes személyekkel. A konkrét cselekedetek és attitűdök minősíthetők civilizáltaknak vagy barbárnak, nem pedig népek vagy egyének.”^[12]

A barbárság és a civilizáció mellett a kultúra fogalmát kell újradefiniálni. Az úgynevezett nyugati világban nehéz a *civilizáció* és a *kultúra* fogalmainak közös definíciójára lelni. A francia és a német (és részben az angol) eszmetörténetben másként határozzák meg ezeket. A civilizáció terminusként először a francia Mirabeau-nál jelent meg, tíz évvel később Angliában Ferguson is hasonló értelemben használta.[13] Szerintük a civilizált társadalmak a polgári erények folytonos tökéletesedésének eredményeképpen jönnek létre. Ezek az erények nem azonosak a külsődleges udvariassági és illemszabályok követésével, amelyek statikusak és fejlődésképtelenek. Ugyanakkor – Elias Norbert is kimutatta – Németországban egészen más jelentéstartalmakat hordozott.[14] A késő középkori német kisállamokban a civilizált magatartás a társadalmi rangnak megfelelő viselkedést, az illő modort és a csiszolt beszédmódot jelentette, de legfőképpen a franciás ízlés és jó modor utánzását. Ennek a civilizáció-értelmezésnek a felvilágosodás századában a *kultúra* lett az ellenfogalma. „Ez a terminus (azaz a kultúra) bizonyos emberi vívmányok ismertetőjegyévé lett, amennyiben ezeket egy nép szelleme teremtette meg. Megmutatkozik benne a nép sajátos értéke, amelyre kollektív büszkeségét alapozhatja. A kultúra és a civilizáció antinómiája közvetlen társadalmi dimenzióban is megjelenik: a polgári értelmiség polemikus érvként használja, hogy az udvari nemességet – amely ugyan mindenféle privilégiummal ellátott, de alkalmatlan minden alkotó tevékenységre – távol tartsa a valóságos politikai és gazdasági élettől.”[15]

civilizáció–kultúra szembeállítás

Todorov álláspontja eltér a német/francia civilizációs vitában kialakult álláspontok mindegyikétől. Nem gondolja, hogy a civilizáció az emberi élet „külső csinoságával” vagy technikai eszközök perfekcionizmusával azonos. Merész és eredeti ötlettel áll elő: a civilizációt használjuk mindig *egy* számban, s tekintjük a barbárság ellenfogalmának. Ezzel ellentétben sohasem az egyes számban használt *kultúráról*, hanem *kultúráról* érdemes beszélni, hiszen a nyelvek és a szokások mindig sokfélék, viszont a *civilizáció*, illetve a civilizált lét lényege mindig ugyanaz marad. Ez a lényegi azonosság pedig *erő*ként vagy *impetus*ként azonosítható, amely a legkülönbözőbb kultúrákban élő emberek számára lehetővé teszi a szembeszegülést a barbárság hatalmával. De – Kant erre utal – hiba lenne a civilizált létet hitbizományynak tekinteni. Minden kornak és minden nemzedéknek meg kell küzdenie a barbárságba visszazuhanás rémével. A nyugati világ társadalmi hajlamosak erről megelégedezni, mert úgy gondolják, a polgári demokrácia intézményrendszere és az általános liberális elvek elegendőek, hogy megfékezzék a barbárság erőit. Persze a civilizáció–kultúra szembeállítását nem kell abszolút érvényűnek tekinteni. Inkább arról van szó, képesek-e (vagy nem képesek) az egymástól eltérő kultúrák a civilizált lét normatív eszményeinek megfelelni. Például a középkori kereszties háborúkban az európai lovagok ámulva tapasztalták, hogy a Közel-Kelet arab lakossága milyen gondossággal ápolja a harcosok sebesült végtagjait, s az európaiakkal ellentétben csak végső esetben folyamodnak amputációhoz. Nem kétséges, hogy a középkori arab orvostudomány messze felülmúlta az európaiat, miként *akkoriban* a vallási tolerancia tekintetében sem kellett szégyenkezniük – a korabeli keresztény világgal összevetve semmiképp.

Nem szabad hát dobálózni a „barbár” jelezővel; nagyon megfontoltan és megfelelő önkritikai képességgel felszerelve kell fogalmaznia annak, aki a barbár/civilizált megkülönböztetést használja. Erre figyelmeztet egyébként Walter Benjamin is: „egyetlen dokumentuma sincs a kultúrának, amely egyszersmind ne lenne a barbárság dokumentuma is.”^[16] S ez nem is csak a kulturális javakra, hanem áthagyományozott történetükre is érvényes. A tényről, hogy emberi kultúrák legnagyobb teljesítményei mögött az erőszak, a szenvedés, illetve a kizsákmányolás rémtörténete rajzolódik ki, általában hajlamosak vagyunk elfeledkezni. S még az úgynevezett nyugati kultúra képviselői sem mentesek a balítélettől, hogy ne a „másik” kultúra számlájára írják a rossz, a gonosz (olykor a sátáni erőszak) megjelenésformáit.^[17] Ez a meglehetősen egyoldalú és méltánytalan tradíció ma is folytatódik. Sőt, majd látni fogjuk, hogy a migráció és terrorizmus újabb fejleményei talán a korábbiaknál is jobban felerősítik az effajta előítéleteket.

(folytatjuk)

[1] Todorov, Tzvetan: *Devoirs et délices*. Une vie passeur. Entretiens avec Catherine Portevin. Les Éditions du Seuil, Paris, 2002. 250.

[2] Különösen a *Le Jardin imparfait*. La pensée humaniste en France. Éditions Grasset, Paris, 1998; illetve a *Les morales de l’histoire*. Éditions Grasset, Paris, 1991.

[3] *La conquête de l’Amérique*. Les Éditions du Seuil, Paris, 1982. A könyvből rövid részlet megjelent a kilencvenes évek elején a *Holmi* című folyóiratban.

[4] Todorov, Tzvetan: *Nous et les autres*. La réflexion française sur la diversité humaine. Les Éditions du Seuil, Paris, 1989. A holokauszt mögött meghúzódó – a modern európai ember morális defektusaival kapcsolatos – mélyebb okokat is igyekezett feltárni. Például: *Face à l’extrême*. Les Éditions Seuil, Paris 1991; továbbá *A rossz emlékezete és a jó kísértése*. Mérlegen a XX. század. Nagyvilág Kiadó, Budapest, 2005. című munkáiban.

[5] Todorov, Tzvetan: *La Peur des barbares*. Éditions Robert Laffont, Paris, 2008. 14.

[6] Todorov, *La Peur*, 20.

[7] Koselleck, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. József Műhely Kiadó, Budapest, 1997. Ford.: Szabó Márton. Továbbá lásd Müller, Reimar: Hellenen und „Barbaren” in der griechischen Philosophie. In: Uő. *Menschenbild und Humanismus der Antike*. Verlag Philipp Reclam, Leipzig, 1980. 111–134. A klímaelméleti kultúra- és civilizációértelmezés tovább élt a felvilágosodás idején is. Lásd Müller, Reimar: Montesquieu über Umwelt und Gesellschaft – die Klimatheorie und ihre Folgen. In: Uő. *Aufklärung in Antike und Neuzeit*. Berliner Wissenschafts-Verlag, Berlin, 2008. 139–151.

[8] Egy jellemző passzus Arisztotelésztől: „a hideg éghajlat alatt, főleg az Európában lakó népekben erős az akarat, de kevesebb bennük a tehetség és mesterségekre való készség, ezért bár igaz, hogy másoknál jobban szeretik a szabadságot, de nem elég polgáriasodottak, és a szomszédaikon való uralkodásra képtelenek. Az ázsiaiak viszont tehetségesek, a mesterségeket kedvelik, de gyávák, és ezért folytonos alárendeltségben és szolgaságban élnek. A hellén nép, miként lakóhelye is a kettő között fekszik, mindkét tulajdonságban részesül, bátor és tehetséges; ezért aztán szabadságban és a legtökéletesebb politikai szervezetben él, akár mindenki fölött is tudna uralkodni, ha egy államban tömörülne.”
Arisztotelész: *Politika*, Gondolat Kiadó, Budapest, 1984. 287. (1327b). Ford.: Szabó Miklós.

[9] Szent Pál: *Levél a Korinthusiaknak*. XIV, 1–11. A francia Biblia-fordítás az idegen szót a barbárral adja vissza.

[10] Montaigne, Michel de: *Esszék III*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 2003. 248–249. Ford: Bajcsa András és Csordás Gábor

[11] Kant, Immanuel: *Az ítélőerő kritikája*. 40. §. ICTUS, Szeged, 1996–1997. 219.

[12] Todorov, *La peur...*, 45.

[13] Descola, Philippe: *Jenseits von Natur und Kultur*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 2011. 122–123.

[14] Elias, Norbert: *A civilizáció folyamata*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987. 101–147. Ford.: Berényi Gábor

[15] Descola, i. m. 123.

[16] Benjamin, Walter: 'Über den Begriff der Geschichte'. In: *Uő: Illuminationen*. Ausgewählte Schriften 1. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1977. 254.

[17] Bartolomé de Las Casas vagy J.-J. Rousseau inkább a ritka kivételek közé tartoznak.

kép | Diane Fenster, lensculture.com